

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

ԵՐ. ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԿԱՅԻ “ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ,, ՄԱՐՄՆՈՅ ՄԱՍԻՆ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1941, էջ 80)

Դ. — ԶՈՅԳ ԱԿՈԱՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Սկսեալ ամենահին կենսագիրներէ կ'աւանդուի ստուգիւ, որ Տէր Կոմիտաս իր կալանաւորման դիւերը երեսին ընդունելով նաեւ ուժգին ապտակ՝ երկու ակռաները դուրս կը թափին:

Յիշեմ քանի մը ձեռագիրներ միայն. 1) Հ. Մատթէոս կը գրէ. «Ըստ ասելոյ ոմանց, նա ինքն զմիւռնացին... յառաջ մատուցեալ՝ ապտակ ածէր յերեսս երանելոյն ուժգին՝ մինչեւ զերկուս ի յատամանց նորա ի բաց թափէր»⁽¹⁵⁾. Իսկ իր գրած Ժամանակագրութեան մէջ կը յաւելու «յատամանց նորա»յէն անմիջապէս վերջ «ի կարգաց անտի»⁽¹⁶⁾: 2) «Մի ոմն յիւր եղբարց քահանայից եհան ապտակս յերեսս նորա, եւ ասէ թէ ա՞յդպէս խօսիս»⁽¹⁷⁾: 3) «Եւ Յօհաննէս վարդապետն այն ուժգին եհար ապտակս ընդ երեսս սրբոյն, որոյ երկու ատամունքն ի բաց ոստեան»⁽¹⁸⁾: 4) «Ուժգին եհար ապտակս ընդ երեսս նորա, որ եւ երկու ատամունքն ի բաց ոստեան»⁽¹⁹⁾:

Նոյնը կ'արձանագրուի հետագայ բոլոր կենսագրութեանց մէջն ալ:

Արդ, Երանելոյ գերեզմանէն հանուած կմախքին «վարի ծնօտը ամբողջ մնացած

է, եւ ամբողջ ակռաները կը պահէ՝ բացի առջեւի երկուքը» (նամակ Գերպ. Նաղլեանի առ Հ. Վ. Հացունի. տես Բզմ. 1923 էջ 109):

Եւ գերեզմանափորներու Տեղեկագիրը կ'ըսէ. «Ուշադրութեան արժանի էր ստորին ծնօտը, որուն վրայ պահուած կը մնային բոլոր ոսկորները, բացի երկու ակռաներէ, որ կը պահուէին առջեւէն»⁽⁴³⁾: Իսկ Գերապայծառին գրքոյկին համաձայն ծնօտին նկատմամբ՝ «վարինը մնացած էր ամբողջ լաւ պահուած ակռաներով, որոնց սակայն միջին եւ կողմնակի երկու հերձատամունք կը պահուէին»⁽⁵²⁾: Նաեւ Ատամնաբուժական քննութեան տեղեկագիրը ծնօտի մասին, զոր պատրաստած է Տոքթ. Գալֆայեան, կ'ըսէ. «qui (այսինքն la médiane et la latérale) ont été probablement tombées à la suite d'une traumatique au moment de l'exhumation, puisque leurs alvéoles sont intacts»⁽⁵³⁾.

(15) Պատմ. Վար. Նահատակութեան Երանելոյն Կոմիտասայ քահանային. Մասն Բ. էջ 19:

(16) Անդ, էջ 124:

(17) Ա. Կենսագր. 1729:

(18) Բ. Կենսագր. 1729:

(19) Անանուն:

Տոքթ. Գալֆայեանի այս տեղեկագիրը բնականաբար զոհ չի թողուր զՆաղլեան Գերպ., որ այսպէս կ'արտայայտուի. «Ատամնաբոյժը խղճմտեցաւ ըսելու՝ թէ պակսած հերձատամունքը կրնային մահուընէ առաջ ինկած ըլլալ, մանաւանդ որ տեղեկ կ'երեւէր ապտակի անախորժ պատմութեան: Մենք չպնդեցինք այդ մասին, եւ ուղեցինք որ դնէ այդ մասին իր տեսակետը»⁽⁵⁵⁾⁽²⁰⁾: Ծանօթութիւնս կարդացողը սա տպաւորութիւնը կ'ունենայ, որ թէ՛ Ատամնաբոյժի տեսակետը եւ թէ՛ Գերպ.ին «խղճմտեցաւ» բացատրութիւնը տարբեր ուղղութեամբ կ'երթան կը յանդին միակ ռազայի մտածութեան մը: Ն. Արհիապատուութիւնը, ինչպէս արդարացի է, կը սպասէ լսել Ատամնաբոյժէն, որ ըստ կենսագրութեան՝ այդ զոյգ ակռաները զրական արդիւնք ներկայացնէին զարնւած ապտակի. իսկ Ատամնաբոյժը խոյս կու տայ, վասն զի Գերապայծառին մեկնութեան համաձայն՝ «տեղեկ կ'երեւէր ապտակի անախորժ պատմութեան»: Հետեւաբար ան կը վերագրէ անոնց անկումը պեղման գործողութեան իրեն մէկ պատահարը: Այսպէս ուրեմն Ատամնաբոյժի Գերպ. Նաղլեանի միջեւ տեսութիւններու անհամաձայնութիւնը իրարու կը հակասեն առարկայապէս:

Պատմական այդ դէպքին մէջ դիտելի կէտ մը եւս կ'ուղեմ ուշադրութեան առնել:

Բոլոր կենսագիրները յիշեալ զոյգ ակռաներու անկումը, ինչպէս ծանօթ է, յայտնապէս ապտակի հարուածին հետեւանք կը նկատեն:

Հայերէնի մէջ Ապտակ բառը, ըստ Հայկազեան Բառգրքի, երկու տարբեր ենթակային կ'առնէ, որոնք են Երես եւ Ծնօտ: Ժողովրդական լեզուի՝ ինչպէս եւ գրաբարի մէջ Ապտակը թէ՛ Երես բառին եւ թէ՛ առանց անոր իսկ գործածուի՝ միշտ նոյն միտքը կը յայտնէ, որ է՝ ափի հարուած երեսի. այսպէս. «Աժ ապտակ Յիսուսի». ՅՀ. Ժը. 22. — Հանէին նմա ապտակս. Մկր. Ժը. 65. — Ածեալ ապտակ թաղաւորիդ». եւն: Բայց երբ հարուածը որոշակի ծնօտին է ուղղուած՝ այդ պա-

րազային հարկ տեսնուած է անվրէպ նշանակել Ապտակին մօտ Ծնօտ բառը. զոր օր. «Զծնօտս իմ ետու յապտակս». Ես. Ժ. 6. — «Ածիցէ ապտակ յաջ ծնօտ քո»:

Ուրիշ իմաստ ունի Կռուփը, Կռիւահարելը:

Արդ Նահատակի բոլոր կենսագիրները կ'ըսեն յայտնապէս եւ որոշ, թէ երեսին է որ կ'ընդունի ապտակը, ո'չ թէ ծնօտին: Երեսի զարնուած ապտակ մը ինծի կը թուի որ չի կրնար առջեւի երկու ակռաները դուրս թափել. անոր համար է որ Նաղլեան Գերպ. ալ անդրադարձած իր մտքին մէջ անոր անհաւատալի ըլլալուն՝ կը գրէ, որ «կալանաւորելու դացողներէն մէկը այնքան ուժգին ապտակած է Աստուծոյ ծառային ծնօտը (գուցէ բռնցքով)⁽²¹⁾, որ երկու ակռաները նոյն ատեն ինկած են»⁽⁵²⁾: Գերապայծառ Նաղլեան անհրաժեշտ նկատած է այս մեկնութիւնը՝ վարի ծնօտի այդ երկու ակռաներու պակասին առջեւ՝ առաջադիր նպատակին ստիպողական պահանջը գոհացնելու համար: Բայց եւ այնպէս Առաք. Դատաստանի յանձնարարութեամբ բժշկական այդ քննութիւնը եւ անոր արդիւնքը չկարծենք որ վրիպած է այդ մասնաճիւղի ուրիշ ձեռնհաս անձնաւորութեան մը յատուկ ուշադրութենէն: Նաղլեան Գերպ. արդար գոհութեամբ արտայայտուած ատեն՝ թէ այսօր Նահատակին «անունը օրհնութեամբ կը լսուի այլեւս ամէն ազգայնոյ սրտի եւ զրչի բերնէն»՝ այսպէս կ'ըսէ. «Ամէնուն տեղ բաւական սեպուի յարգելի եւ ինձ բարեկամ Ազգայնոյ մը վկայութիւնը», ու կ'ուղղէ ջերմ հիացմունքի խօսքեր Տոքթ. Վահրամ Թորոգոմեանի: Տեսած է արդեօք Գերպ.ը յիշեալ բանասէր բժշկին միեւնոյն երկասիրութեան մէջ՝ նաեւ անոր քննադատականը զոր կ'ընէ յիշեալ Առաք. Դատաստանի բժիշկներու կողմէն Վկայի գերեզմանէն հանուած կմախքի մասին խօ-

²⁰⁾ Զարմանալի է որ եթէ այնքան կասկածելի էր Տոքթ. Գալֆայեանի վկայութիւնը՝ ինչո՞ւ ուրիշի ալ չէ դիմուած:

⁽²¹⁾ Ընդգծումը միայն մեր կողմանէ:

ու 1-ը ժխտական արտայայտուած են(83), այս արդիւնքէն կարելի է երեւակայել, որ եթէ ամէնէն վերջը՝ յետ խնդրելու որ «ամէն ոք աղատօրէն յայտնէր այս մասին իր կազմած գաղափարը» (56) դրուէ՛ր նաեւ ծածուկ քուէարկութեան՝ հաւանօրէն աւելի ծանրանար ուղղակի բացասական մասը: Ուստի պէտք է՛ դարմանալ, երբ մէկէ աւելի ականատեսներէ (ո՛չ թէ «զրոյցներէ տարուած», ինչպէս կը կարծէ Գերպ.ը) իրարմէ անկախ եւ ուղղակի եւ անձամբ լսած են զանազան անձեր (որոնց մէջ եւ ստորագրեալս) իրարմէ տարբեր ժամանակներու մէջ:

Այս մասին նաեւ հետաքրքրական յուշագիր մը ահա Հ. Գ. Նահապետեանէ.

Նախախնամութիւնն ըրաւ որ Գեր. Նաղլեան Նոյեմբերի 29 ժամը 4,30 հասնէ Ս. Ղազար. փութացիմք Հ. Վարդան Վ.ի եւ այլոց հետ ողջ եկիրի: Գերապայծառ իմքնին խօսք բացաւ Դոկումենտների մասին եւ պեղումի, եւ բաղդատը գգացի իմքնին գրիմս որ ի ներկայութեան Հ. Վարդանի ականջալուր եղայ Պեղումի պատմութեան. գի լսած էի ուրիշ ներկայ ականատես Վ.է մը եւ առանձին գրութեամբ ականատեսի եւ գարմանալի նման էին միմեանց:

Գեր. ասաց որ երեկոյ ուշ էր երբ գնացիմք. պեղումներն արդէն փորեր էին եւ խառնափնդորեր էին ամէն բան. գանկը փշրեր էր. մութը կոխելով, մեծ ոսկորներն առնելով գիշեր վերադարձանք. երկրորդ օր գնացիմք կրկին փորեցիմք գատելով մանր ոսկորներն ալ. յետոյ գայդ բծիշկներու տուիմք, ստուգեցիմք եւ ամփոփեցիմք:

Այս պատմութիւնը անակնկալ մ'էր նաեւ Հ. Վարդանի համար. ես կարծեմ որ նոյն պահուն ըսած ըլլայ մտքէն. Ա՛յ, Գերապայծառ ի՞նչ ըրիր. կացիմք քարի գարկիք. բայց եղածն եղած էր»:

Կարծեմ որ բաւական խօսուեն է այս յուշագիրը...:

Զ. — Հ. ՄԱՏԹԵՈՍ ԵՒ ԴՈԿՄԵՆՏԱՅԻՆ ԵՐԿԱՍՏԻՐԱԾ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Տէր Կոմիտասայ կենսագիրներու շարքին մէջ առանձնայատուկ յիշատակութեան արժանի է Վկային ժամանակակից Հ. Մատթէոս Եւդոկիացոյ անունը՝ իր հետեւեալ աշխատութեան համար, որ է. «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ԿՈՄԻՏԱՍԱՅ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ. 1774»: Նա Յիշատակարան մը կը դնէ իր այս երկասիրութեանը վերջը, ուր կը հաղորդէ, թէ ձեռք դարկած է անոր՝ «հրամանաւ Գերապայծառ Գերայարդոյ Բարուհուոյ մերոյ Մխիթարայ Արքայօրն»: Հայր Մատթէոս գոհացնելու համար Հիմնադրին այդ սրբասէր կամբը՝ առաջադրած ու նպատակ դրած է կարելի եղածին չափ ամբողջական կենսագրութիւն մը տալ, «Քանզի ոմանց — կ'ըսէ նա — որք զքաջիս մերոյ այսորիկ զհանդէսն փութացան պատմել, զվկայարանութիւնսն միայն գրել փոյթ եղեւ. այլ զոր յառաջ քան զայս քաջութիւնս բերեալ հանդամանս վարուց նորա զանց արարին պատմել: Ոմանք, թէպէտեւ զգիտողն անձին եւ զվարս նորուն ուշ եղին գրել զսակաւն. այլ զբանս զոր յատենին խօսեցաւ, կարճեցին. եւ ի սքանչելեացն զբաղում ինչ թողին: Կէսք, թէպէտեւ զբաղումս ի սքանչելեացն ընդ գրով արկին, այլ զկարգ վրկայարանութեանցն գրել մոռացան: Եւ այլք զայլ կարեւորօք զանց արարեալ լըռեցին»⁽²⁵⁾:

Եթէ հարցնենք Հ. Մատթէոսի թէ ի՞նչ աղբիւրներ ծառայեցուցած է իր աշխատութեան՝ ան կը պատասխանէ այսպէս. «Մերս այս ո՛չ միայն ի գրելոցն բաղմաց առեալ, այլ եւ վարուց երանելոյն ականատես եղելոց բերանոյ յարժանահաւատ պատմութեանց համահաւաքեալ բովանդակեցաւ: Քանզի ոմանք ի հարց անտի Միաբանութեանս մերոյ Կարգի՝ ի սկզբանէ Վարուց երանելոյն ականատեսք եղեն.

յորս էր մանաւանդ Հայր Եղիա վարդապետն. որ եւ ի նահատակութեան հանդիսին ժամանակի ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի ուր կատարուին երանելոյն լինէր, անդ գտաւ...: Իսկ արդ՝ առ ի մէջ յակնարկեալ գրելոց անտի զվարուց երանելոյն, մինն որ առաջինն էր, ի սրովբէսփայլ սրբոյն կարգէ կրօնաւորեալ հարցփառի, ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի յարակայ ի համար քարոզութեան պանդխտակայ ի համար քարոզութեան պանդխտակայ միմեանց բանք. բայց միայն յաւատեալ գրութիւնք գտան. ըստ որում յիւրաքանչիւրն ի գրելոց՝ էր բան, որով ընդ այլսն հաւասարէր. եւ էր՝ զոր առանձին ունէր»⁽²⁶⁾:

Արդ Արհ. Նաղլեան Գերպ. որպէս զի Տէր Կոմիտասի գերեզմանէն հանուած անպատճառ երանելոյն համամարմինը կողմանէ Մոնս. Կալլանիի ըրի, եւ միւս կողմանէ Մոնս. Կալլանիի ըրի, ժողով գրած տեղեկագրին լուռութիւնը աննպատակ ներկայացնէ մարմնոյ փոխադրութեան հարցին՝ ուստի կ'ըսէ, որ ի լրջ է Հ. Մատթէոսի դրած այդ պատմութիւնը, վասն զի ոչ-ականատես մըն է ան. իբր թէ ի ԼՐՈՑ չըլլային ոչ-ականատես Մոնս. Կալլանիի գրածները, եւ: Արդ Հ. Մատթէոսի տեղեկագրութեան նըշանակութիւնը ոչնչացնելու կամ գէթ տըկարացնելու համար կ'առարկէ, զոր օր. 1) թէ ան դրած է իր պատմութիւնը 1744-ին, որ ըսել է նահատակութենէն 37 տարի վերջը: Զայս կանխաւ առարկած էր 1923-ին նաեւ Հ. Վ. Հացունի. — 2) թէ «մարմնոյ փոխադրութեան մասին քաղած ըլլալու է իր ժամանակի զրոյցներէն»:

Հ. Մատթէոս 1744-ին չէ՛ որ կը սկսի Տէր Կոմիտասի կենսագրութեան իր ծանօթ մատենը՝ որ ձեռագիր է ցարդ. աւարտելուն թուակա՛նն է այդ: Կանուիս պատրաստուած է այդ գործը, ինչպէս արձանագրուած է ժամանակագրութեան ճակատը, թէ «Սկիզբն եղեւ Պատմագրութեանս Յաճուար 1736 Յօդոստոսի 29»: Արդ

հոս կը դնէ ամէնէն առաջ Մխիթար Արքայօր վարքը, եւ ապա ծայր տալով իր ժամանակագրութեան՝ անոր առաջին մասին սկիզբներն իսկ — 1708-ի կարգին — կը դնէ տեղէ գարձեալ երանելոյ վարուց պատմութիւնը. «Գարձեալ» ըսի, վասն զի ասիկա համառօտն է 1744 թուականը կրող առանձին մատենին: Ահա յիշեալ ժամանակագրութեան այդ համառօտ կենսագրականի վերջաբանի մէջն է որ կը գտնենք «... Իրացն տեղեկացեալ եղեւ. եւ ի դարձի իւրում առ մեզ յայսմ ամի»⁽²⁷⁾ պատմեաց զամենայն ինչ որչափ գիտաց»: Պիտի ցուցնեմ հետզհետէ, թէ ի՞նչ աստիճանի արժէք կը ներկայացնէ Հայր Մատթէոսի աւանդածը մարմնոյ փոխադրութեան մասին, եւ թէ այսօր Տէր Կոմիտասի գերեզմանէն հանուած մարմինը կրնա՞յ — ըստ Հ. Վարդան Վ.ի — «Վկային հարազատ ու խնկելի ածիւնն» ըլլալ «ԱՌԱՅ ԵՐԿԱՍՏՈՒԹԵԱՆ»:

Վերոյիշեալ Հայրը եւս ուրեմն միեւնոյն խնդրոյն նկատմամբ արտայայտուած ատեն կ'առարկէր նոյնպէս Հ. Մատթէոսի այդ տեղեկագրութեան դէմ, թէ 1) «Իւր գործը քաղուած տկար աղբիւրներէ, պատմականօրէն տկար կը մնայ... ըստ իւր վրկայութեան թերի աղբիւրներէ» քաղած ըլլալուն: 2) «Փոխադրութեան վկայք են ժամանակաւ կամ տեղեւ հեռաւոր անձինք միայն, ինչպէս Նահատակի թոռները, որ չտեսնան իրենց պապը»⁽²⁸⁾. «Կամ Լազարեանը՝ որ հեռաւոր Զմիւռնիայէն կը գրէր. կամ Հ. Մատթէոս՝ որ կը պատմէր նստած ի Վենետիկ: Այս երեքն ալ պատմութեան խստապահանջ ատենին առջեւ կը մնան տկար ու խախտ վկաներ»⁽²⁹⁾: Վեր. Հայրը մինչեւ իսկ տարիներու հաշիւը ցոյց կուտայ մեզի, պակասաւոր կը գտնէ Հ. Մատթէոսի գործը, ըսելով թէ ան 37 տարի վերջն է որ կը

(26) Անդ, էջ 42:

(27) Այսինքն 1708-ին երբ ան վանք կը վերադառնայ:

(28) Բզմ. 1923, էջ 112:

(29) Անդ:

պատմէր «նստած ի Վենետիկ»։ Կը մտածեմ, ի՞նչ պէտք է ըսել երբ ինքը, նաեւ ոչ-ժամանակակից, 216 տարի վերջ, (այսինքն 5 անգամ աւելի ուշ քան Հ. Մատթէոս), այդ խնդրոյն շուրջ կը գրէ նոյնպէս «նստած ի Վենետիկ»։

Հ. Մատթէոսի դէմ բերուած այդ առարկութիւններուն, ինչպէս նաեւ իր աղբիւրներուն, հետեւաբար անոր լուրջ պատմագրութեան հետամտութեան նկատմամբ՝ Հ. Գ. Նահապետեան Անանուն Վկայաբանութեան իր քննադատականին մէջ այսպէս ահա կը պատասխանէ. «Հայր Մատթէոս Մխիթար Աբբասօր աջ բազուկը, ուսեալ, լուրջ եւ բանիբուն դէմք մ'է, ճշգրտապատում վանքի ժամանակագրութեանց եւ այլ թղթակցութեանց մէջ։ Նա ժամանակակից է Տէր Կոմիտասի անցքերուն եւ Մեթոն կը գտնուէր ոչ շատ հեռու Կ. Պոլսէն, որով եկող գացող շատ մեր անձինքներէն եւ օտարներէ հոգեւորական կամ աշխարհական, կրնար այնչափ ըստոյգ եւ հաւաստի տեղեկութիւններ հաւաքել Տէր Կոմիտասի մասին որքան Անանունը որ Նախատակութեան օրը չէ գրած վկայաբանութիւնը, այլ տարեդարձի մը առթիւ ու տարեդարձներու համար... ուստի եւ ժամանակ ունեցեր է տեսնելու եւ իմանալու ամէն բան. կարծես Հ. Մատթէոս 37 տարի յետոյ գրելով վկայի պատմութիւնը ժամանակ չէ ունեցեր ուսումնասիրելու եւ իմանալու եւ ստուգելու ժամանակակից դէպքերը եւ նաեւ ի Գաղղիա փոխադրութեան նշխարաց մանրամասնութիւնը»։

«Արդ Հ. Մատթէոս ժամանակակից, աւելի առիթ ու ժամանակ ունենալով ականատեսներու հետ տեսնուելու եւ իմանալու ամէն բան, ինչո՞ւ համար իւր գործը քաղուած նոյն «տկար աղբիւրներէ» պատմականօրէն տկար կը մնայ» Անանուն հեղինակէն — անբացատրելի կը մնայ մեզի համար։ Դարձեալ Անանունի համար չկայ յիշուած որ ունեցած ըլլայ բերանացի վրկաներ, ինչ որ Հ. Մատթէոսն ունեցեր է այլեւայլ»։

Շատ իրաւացի եւ որոշ են Հ. Նահապետեանի

տեանի այս դիտողութիւնները. եւ պատմութիւնն իսկ կը հաստատէ իր անվիճելի փաստով՝ զոր կ'ուզեմ ներկայացնել Միաբանութեանս դիւանական հետեւեալ տեղեկութեանց համաձայն։

Ինչպէս ծանօթ է՝ Վկային կենսագրութեան անբաժան կը մնայ յատկապէս մեր Հ. Մկրտիչ Անանեանցի անունն ալ, որ հեղինակն է յատուկ տապանադրի Տեառն Կոմիտասայ Քահանայի այն շիրմաքարին՝ զոր Մխիթարայ դաւանները կ'ուզէին դրնել փոխան անշուք քարին, որ ցայդվայր կը գտնուէր անոր գերեզմանին վրայ, ինչպէս նախապէս ականարկեցի ներկայ գրութեանս մէջ։ Արդ այդ բարեպաշտ գործադրութիւնը Հ. Մկրտիչի կողմէն սոսկ պատահական չէ՛, այլ Երանելոյն հանդէպ կանուխէն ունեցած մասնաւոր հիացումի արտացոլացումն է։ Այս ապացոյցը 1740 թուականին վաւերագրի մը մէջ կը տեսնենք, որ այնքան աւելի հետաքրքրական ու շահեկան է՝ որքան Հ. Մատթէոսի պատրաստելիք կենսագրութեան ընթացքին կը հանդիպի եւ հաւանօրէն նոյն իսկ անոր յանձնարարութեամբն է որ գրուած եւ առաքուած է։

Ահա այդ թուղթը.

«Ի թղթի աստ զայլ ինչ խնդրեմք, որոյ կատարումն մեզ ցնծութիւն, եւ երանելոյն տեսնու Կոմիտասայ Վկային պատիւ. վասն զի հայցեմք զըրեւ առ մեզ եթէ հնար է, զնահատակութիւն երանելոյ նահատակին այնմիկ. թէ ո՞րպէս հալածեցաւ եւ կալեալ եղեւ. թէ ո՞րպէս ի բանտ արկաւ. եւ զինչ էին անուանք նոցա։ Թէ ո՞րպէս յատենի կացուցաւ. եւ զի՞նչ խօսեցաւ, եւ ո՞րպէս ամբաստանեցաւ եւ ի մահ վճռեցաւ. ո՞րք էին դատախազք նորա. եւ զի՞նչ անուանք նոցա, եւ թէ ո՞րպէս պատուհասեցան եւ կորեան։ Թէ ո՞րպէս զլիտանեցաւ. եւ զի՞նչ խօսեցաւ ի ճանապարհին. եւ զինչ ընդ գլխատիւն. եւ թէ զի՞նչ հանդիպեցաւ ըզկնի համուան նորա. եւ ո՞րպէս թաղումն նորա, եւ այն ամենայն։ Եւ զայս վասն այնորիկ խնդրեմք ի ձեռն, զի դուք ժամանակակից էք նորա, եւ կենցաղավարեալ ընդ նմա. մանաւանդ խոստովանահայր եւս էր հանույ իմոյ խօնճայ խաթունին, որ զբազում ինչ դիտէ զնմանէ, թէ նախ քան զնահատակութիւն նորա եւ թէ զկնի, յորմէ կարէք տեղեկանալ. եւ ոչ միայն ի նմանէ, այլ եւ յայլոց բազմաց, որք են ժամանակակից նորա։ Ուստի հարցէ՛ք ի նոցանէ. եւ տեղեկացեալ բարեւոք ըստ

տուղեալ, զրեցէ՛ք առ մեզ, որպէս զի յօղուտ մեր եւ ի պատիւ երանելոյ նահատակին՝ բարեւոք զըրեալ՝ պահեսցի. զի եւ զկնի մեր եկեալքն ընթերցեալ օգտեսցին եւ զԱստուած օրհնեսցեն, որ ետ նմա զայնպիսի յաղթութիւն, եւ մի՛ յանձնօթս ամփոփեսցի հրաշալի նահատակութիւն երանելոյն Կոմիտասայ՝ վկային»⁽³⁰⁾։...

Այս նամակի պատասխանին չեմ հանդիպած. բայց կը համարիմ որ հասած ու գոհացուցած ըլլայ զՀ. Մատթէոս Եւդոկիացին ալ։

Ինչպէս կը տեսնենք՝ յոյժ շահեկան է վաւերագրութիւն, որովհետեւ ուղղուած է 1) Առ ժամանակակից մը, որ «կենցաղավարեալ» է Վկային հետ, ուստի անոր մէկ շատ ծանօթ անձն է ան. 2) Այդ լուրերը հաւաքուած են անոր մէկ խոստովանորդիին միջոցաւ, որուն շատ բան ծանօթ է եղեր՝ անոր նահատակութեանէն թէ՛ առաջ եւ թէ՛ վերջը պատահածներու մասին։ 3) Տեղեկութիւններն հաւաքուած են նաեւ շատ մը ժամանակակիցներէ։

Ասկէ կրնանք դուշակել ուրեմն, որ Հ. Մատթէոս շատ թանկագին վկայութիւններու վրայ կառուցած է իր գրած կենսագրութիւնը, քան ինչ որ կը կարծուի։ Նոյն իսկ այն պարագան որ Հ. Մատթէոս կ'աւանդէ՝ Երանելիին մարմնոյն ի Գաղղիա փոխադրութիւնը՝ առանց մէջտեղն ըլլալու դեռ P. Daviers-ի յիշատակած հին վաւերագրութիւնը՝ շատ նկատելի կէտ մ'է⁽³¹⁾։ Ընդհակառակն եթէ բնական նախասիրութեան մը խնդիր ըլլար՝ պիտի ուզէ՛ր տեսնել Տէր Կոմիտաս Վկայի մարմինը Պալլադի իր իսկ գերեզմանին մէջ՝ չըջապատուած ամէնօրեայ ուխտաւոր աղագիցներով։

Նաղլեան Գերայ. ինչպէս նաեւ Հ. Վ. Հացունի, կը ջանան իրենց կարգին տկարացնել նաեւ Հ. Միքայէլ Չամչեանի եւս յառաջ բերած վկայութիւնը իր ծանօթ Հայոց Պատմութեան մէջ. անոնք կը համարին զինքը լսող կամ հետեւող մը Հ. Մատթէոսի, առանց բերելու, սակայն, ո՛ր եւ է զրական փաստեր։ Բնաւ նկատի չեն առած Չամչեանի պէս պատմաբան հեղինակի մը մէջ երկարողի խուզարկու միտք

յական վստահութիւն մը կայ գէթ, որ ըստոյզը կամ ստուգութեան մօտ, ճշմարտութիւնը կամ ճշմարտութեան մօտ բաները միայն գրած է։ Յետոյ նկատելով, որ իր Հայոց Պատմութիւնը 1786-ին հրատարակած է՝ միթէ նոյն իսկ ականատես եւ ականջալուր վկաներու հանդիպած չէ՞։

Հ. Նահապետեան եւս Անանունը քննադատած ատեն — ինչպէս ականարկեցի — հետեւեալ աւելի ուշադրաւ խօսքերն ունի. «Չարմանալի է դարձեալ յարգելի յօղուածագրին միակողմանի տրամադրութիւնը։ ԶԱնանուն եւ զանայտ զանքուական դրւպիւրներու գրածներն ականատեսի եւ ժամանակակից պատմութիւն կը համարի։ Հապա Հ. Մատթէոս ժամանակակից չէ՞. չէ՞ր կարող ականատեսներ տեսած ըլլալ եւ լրսած անոնցմէն տեղափոխութեան պատմութիւնը։ Հ. Չամչեան 1786-ին հրատարակելով եթէ նահատակութեան ժամանակակից չէ, բայց Կ. Պոլիս եղած ժամանակ ականատես եւ ականջալուր վկաներու հանպած չէ՞, որ է ասել առաջին աղբիւրներէ քաղած է իւր պատմութիւնը, յորմէ (այսինքն այդ միեւնոյն աղբիւրներէն) քաղած է եւ Հ. Մատթէոս. որով երկուքն քիչ զանազանութիւն իրարուց»։

«Յարգոյ յօղուածագիրը շատ լաւ դիտէ, կ'ըսէ նա, որ լաւագոյն պատմութիւններ գրուած են դէպքերէն գէթ յիսուն տարի վերջ. վասն զի ժամանակակիցները տարեգրութիւններ են, յորս շատ բան կը վրիպի իրենց գիտութենէ կամ կ'անդիտանան իսպառ ամէն բանի ականատես եւ ականջալուր չլինելով։ Մինչ Հ. Մատթէոսի

(30) Հ. Մկրտիչ Անանեանց առ իւր ծնողս, 1740, Յունիս 19, Ս. Ղազար։

(31) Աւելորդ չեմ համարիր անգամ մը եւս հրատարակել հոս այդ վաւերագրութիւնը որ հետեւեալն է «Un navire français, partant de cette ville [=Կ. Պոլիս], s'arrêta derrière les Sept-Tours, à l'endroit où aboutit le cimetière, et le capitaine prit à son bord le corps de ce défenseur de la foi, exhumé secrètement, à ce qu'il paraît, par les soins et aux frais des PP. Jésuites. Le navire, étant heureusement arrivé à Marseille, ce corps fut transféré à Lyon et déposé dans le caveau de noviciat des Jésuites,

պէս լուրջ գրիչ մը գէթ 39 տարի⁽³²⁾ յետոյ գրելով բոլոր ականատեսներու աղբիւրներ ձեռքի տակ ունենալով, աւելի հաւատարիմ եւ աւելի ճշգրտապատում մեզ կը հանդիսանայ: Այսչափ Հ. Նահապետեանէ:

Ստուգիւ մինչ կը գրէ Հ. Վարդան Վարդապետ Հ. Մատթէոսի համար, թէ «իւր գործը, քաղուած տկար աղբիւրներէ, պատմականօրէն տկար կը մնայ»՝ չի անդրադառնար որ ասով ինքն իսկ անուղղակի հերքած կ'ըլլայ նաեւ իր հրատարակած Անանուն Վկայաբանութեան տուած արժէքը, քանի որ Հ. Մատթէոսի Յիշատակարանէն կը տեսնուի՝ որ նա իր գրած կենսագրութեան աղբիւրներ ունեցած էր թէ՛ Տէր Կոմիտասի վարուց ականատեսներ եւն. եւ արժանահաւատ պատմիչներ եւ թէ՛ բազմաթիւ գրուածքներ, որոնց մէջ շատ հա-

ւանօրէն կար նաեւ այդ Անանունը, զոր ցոյց տուի թէ ծագում առած էր 1708-ին եւ յաջորդաբար տարեդարձներու առթիւ գործածուեր էր: Ուստի կարելի չէր իր յօրինելիք կենսագրութեան համար աղբիւրներ կամ ատաղձ հետապնդող Հ. Մատթէոսէն ծածուկ մնալ, երբ Անանուն Վկայաբանութիւնը հրապարակի վրայ էր:

Արդ եթէ ըսենք, որ կնճռոտ հարց մը կարելի է լուծուիլ հետադայ ժամանակի մէջ նորանոր խուզարկութեանց արդիւնքով՝ ներկայ պարագային ալ դեռ չկա՛ն — բացի Երանելոյն կարծեցեալ կմախքէն — այժմու ուսումնասիրողներու ձեռքը լուսաբանութեան նոր ատաղձներ՝ քան ինչ որ եղած էին արտաքին աղբիւրները՝ Եւդոկիացի Հ. Մատթէոսի առջեւ:

(Շար.)

Հ. Ղ. ՏԱՅՆԱՆ

appelé maison Saint-Joseph». «M. Daviers assure avoir trouvé ces détails dans un ancien écrit, inconnu aux arméniens, même à leur évêque de Constantinople, à qui il le communiqua en 1801». (*Archives historiques et statistiques du département du Rhône*, t. VII, p. 475, 15 avril 1828). «Le respectable missionnaire [=P. Daviers] a transmis les renseignements... à l'archevêque de Lyon, comme autant d'indices qui peuvent mener à la vérification d'un fait intéressant pour cette cité. Malheureusement l'église

de Saint-Joseph ayant été détruite et l'emplacement en étant occupé par une rue, il est presque impossible de retrouver le tombeau qui contenait les restes du Saint Martyr. (Article communiqué)». տե՛ս P. RIONDEL: Une page tragique de l'Hist. Religieuse du Levant. «Le Bienheureux Gomidas de Constantinople, Prêtre arménien et martyr»; 1656-1707, d'après des documents inédits, 1929, Paris. p. 189-191).

(32) Պէտք է 37 ըլլաւ. (Հ. Ղ. Տ.):

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

2.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԸ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1941, էջ 1)

Այս բացատրութիւնները որոնց նմանները կան տաւալին ցիրուցան այս եւ այն էջերու մէջ՝ բաւական ապացոյց են թէ ինչպէս քրիստոնէութիւնը երկրորդ դարուն սկիզբներէն իսկ տարածուած էր արդէն հայկական աշխարհի գէթ այն հարաւային գաւառներու մէջ՝ եւ ոչ միայն այս՝ այլ դեռ շատ աւելի կարեւոր կէտ մ'ալ կ'ապացուցանեն մեզի՝ այսինքն է, որ այդ դարերուն՝ արդէն Հայաստանի մէջ ոչ

միայն քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունէր եւ այն՝ շատ իսկ տարածուած, այլ նաեւ թէ կար հոն բուն իսկ կաղմակերպուած եկեղեցի իր տաճարներով, ծիսական արարողութիւններով եւ եպիսկոպոսական նւիրապետութեամբ⁽¹⁾: — Հոս ալ մեր ցարդ գործածած դրութեամբ բարձրանանք նորագոյն դարերէ դէպի հնագոյն, Երրորդէն դէպի Առաջին դարը:

1) Ընթերցողաց մտքէն որեւէ տարակոյս փառատելու համար հարկ կը համարինք նախ եւ առաջ հոս համառօտիւ պարզել Արքեպիսկոպոս Կոչուած Ժաւնաթաղապետի խնամքի տակ իր անուանեալ արժանիքն ու կարեւորութիւնը, որովհետեւ մեր առաջիկայ տեսութեանց եւ եղբակցութեանց մէջ առիթ պիտի ունենանք յաճախ յիշելու իր տուած տեղեկութիւնները. քանի որ տաւալին մինչեւ այսօր ամենահին հեղինակութիւնն է որ այդ քրիստոնէական առաջին դարերէն մեր ձեռքն հասած ըլլայ եւ պատմէ գրեթէ իրրեւ ականատես եւ ժամանակակից մէկը իր աւանդած դէպքերուն: — Այս ժամանակագրութեան առաջին հրատարակողն եղաւ նոյն ինքն A. Mingana որ զայն գտաւ ասորական ձեռագրի մը մէջ, ասորերէն ընդգրկին հետ դնելով նաեւ գաղղիերէն թարգմանութիւնը: Քիչ յետոյ երկրորդ թարգմանութիւն մ'ըրաւ E. Sachau գերմաներէն լեզուով եւ յետոյ Յիսուսեան Fr. Zorell, լատիներէն: Ամէնէն լուրջ քննական ուսումնասիրութիւնը կատարեց նախ եւ առաջ Sachau որ առանց տատանե-

լու յայտնեց զայն իրր. «Փոքրիկ բայց թանկազին վաւերագիրը ասորական ամենահին տարեգիրներու որ մեզի պահպանեց քրիստոնէական հաւատքի Տիգրիսէն անդին անցնելուն աւետիսը»: Հետզհետէ զանազան բանասէրներ ալ իսկոյն զրադեցան անով միշտ միեւնոյն հիացմամբ, ինչպէս Baumstark, ըսելով. «Արամայական Արեւելքի սկզբնական քրիստոնէութեան պատմութեան համար ամենամեծ կարեւորութիւն ունեցող վաւերագիրը»: Allgeier, Umberg J. B., A. Dieckmann որ կը համարի զայն իրրեւ լրացուցիչ մասն Գործք Առաքելոցի. «Ինչպէս ասոնք նախ կը պատմեն թէ ինչպէս հաւատքը դէպի Արեւմուտք յառաջ խաղացած է, այսպէս ալ Արեւելեան Ժամանակագրութիւնը (կ'աւանդէ) թէ ինչպէս դէպի Արեւելք (յառաջացած է): F. Haase որ կը նկատէ թէ ինչպէս այս փոքրիկ դրութեան պատմական արժէքին նկատմամբ ոչ մէկ լուրջ առարկութիւն հանուած է: Յիսուսեան Հայրերէն ալ P. Peeters, I. Ortiz de Urbina իրենց կարգին լուրջ քննութիւններ կատարեցին. յետինս երեք